

O przydatności danych gwarowych w badaniach historycznojęzykowych z zakresu leksyki (na przykładzie gwar Pogórza)*

Halina Karaś

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0003-4383-9626

On the Usefulness of Dialect Data in Historical-linguistic Lexical Research (with the Example of the Subcarpathian Dialects)

ABSTRACT: The article discusses the usefulness of dialect data in historical-linguistic lexical research. The dataset comprises of selected dialectisms (including *knysić / knysać, kurdawy, (s)kurdawieć, kurdoc, kurdupeł, despet* and derivative formations) from the dialects of the Biecz area in the Subcarpathian region, i.e., dialects from the south of Lesser Poland. The dialect data is often used in etymology in order to reconstruct the formal and semantic changes that various words have undergone. It can also help set up a proper etymological hypothesis and interpret words that appear to be isolated in Polish, cf. *kurdupeł*. The analysis of dialect data can also be useful in

studying the history of words of foreign origin, their persistence in the Polish language, semantic changes and word-forming potency, cf. for example, *despet* and derivative formations. It is important that dialect data cited in linguistic historical research be as complete as possible, truly reflecting the state of dialect lexis, the semantics of the cited dialectisms, chronology, their formal differentiation and territorial extents. This is because selective, poor information can, at times, distort the true picture of the origin and development of the forms under discussion (cf. the example of *knysać // knysić*).

KEYWORDS: dialectisms; Lesser Poland dialects; etymology; word history.

CONFLICT OF INTERESTS STATEMENT: The author declares that there were no conflicts of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The author assumes sole responsibility for: preparing the research concept of the article, the way it is presented, developing the method, collecting and analyzing data, formulating conclusions, and editing the final version of the manuscript.

* Tekst wygłoszony podczas konferencji naukowej dedykowanej pamięci Profesora Bogdana Walczaka, zatytułowanej *Kulturowe aspekty ewolucji języka. Słowa i słowniki*, która odbyła się w Wągrowcu w dniach 14–16 listopada 2023 roku.

1. Wprowadzenie

O pożytkach płynących z uwzględniania danych gwarowych w badaniach historycznojęzykowych nie trzeba nikogo przekonywać. Teza to nie nowa i dobrze znana. Od dawna historycy języka wyzyskiwali tego typu dane zarówno w badaniach naukowych, jak i w dydaktyce. *Expressis verbis* stwierdził to 20 lat temu Bogdan Walczak [2001: 23]: „Wyniki badań dialektologicznych były, są i będą wyzyskiwane, zarówno w płaszczyźnie naukowej, jak i dydaktycznej, na obszarze językoznawstwa historycznego”. Cytowany artykuł Walczaka *Dialektologia a językoznawstwo historyczne* został opublikowany w tomie poświęconym metodom badań współczesnej dialektologii wraz z drugim podobnym w tematyce artykułem Stanisława Dubisza *Wiedza o współczesnych gwarach w badaniach z zakresu historii języka* [Dubisz 2001].

W obu opracowaniach ich autorzy skupili uwagę przede wszystkim na danych gramatycznych, zwłaszcza Dubisz [2001], analizując pod tym kątem podręczniki akademickie z zakresu gramatyki historycznej języka polskiego i historii języka polskiego. Fakt ten nie dziwi, gdyż zjawiska systemowe są bardziej wyraziste oraz o wiele lepiej rozpoznane i opisane. Jedynie w artykule Walczaka, nakierowanym bardziej na badania niż dydaktykę, znalazły się uwagi o słownictwie w odniesieniu do możliwości „dokumentowania elementów językowych, które w ogóle nie zostawiły śladu w dziejach języka ogólnego” [Walczak 2001: 18]. Przywołany został też artykuł Wojciecha Ryszarda Rzepki i Walczaka [1992], w którym zestawiono listę prawie 500 wyrazów prasłowiańskich zachowanych wyłącznie w gwarach, nigdy niezaświadczonych w dziejach polskiego języka ogólnego (choć jest wysoce prawdopodobne, że przynajmniej niektóre z nich miały w najdawniejszej epoce zasięg ogólnopolski).

Oczywiście to tylko jedna z możliwości wyzyskania danych gwarowych w badaniach naukowych z zakresu leksykologii historycznej. Słownictwo gwarowe może być wykorzystane szerzej, jak przekonuje o tym choćby cała seria monografii historycznojęzykowych, których tytuły zawierają określenie typu *w historii i dialektach (gwarach) języka polskiego*, por. np. monografię Mieczysława Szymczaka *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego* [1966].

Szczególnie często dane gwarowe wykorzystywane są w etymologii, a niektóre hipotezy etymologiczne bazują jedynie na nich. Wielu badaczy podkreśla wartość uwzględniania dialektyzmów w dociekaniach etymologicznych, zwracając uwagę na obecność w słownictwie dialektalnym leksemów archaicznych zarówno w formie, jak i treści, zachowanych niekiedy wyłącznie w gwarach, niepoświadczonych w języku ogólnym lub takich, które wyszły w nim dawno z użycia [por. np. Rzepka, Walczak 1992: 217–223; Waniakowa 2013: 317–318].

Mogą one zatem „rzucić nowe światło na właściwą interpretację dawnych słowiańskich rdzeni [...] i na mechanizmy związane z rozlicznymi procesami nazwotwórczymi” [Popowska-Taborska 1996: 291–293].

Wystarczy przyjrzeć się wybranym pracom z zakresu etymologii czy słownikom etymologicznym, by stwierdzić, jaki udział mają w nich dialektyzmy. Wszyscy autorzy polskich słowników etymologicznych wykorzystują je, ale zazwyczaj do etymologizacji współczesnych lub dawnych wyrazów ogólnopolskich. Rzadko kiedy wyrazy gwarowe stanowią osobne hasła i stają się przedmiotem etymologicznych dociekań. Tak jest w słowniku Franciszka Sławskiego [SESław], zwłaszcza poczynawszy od tomu drugiego, por. np. *kaj*, *kalić*, *kamo*, *kanąć*, *kany*, *kapica* ‘w cepie, połączenie bijaka i dzierzaka’, *karpać*, *kawęczyć* // *kawęczyć*, *kądek*, *knysać*. Podobnie jest też w słowniku Andrzeja Bańkowskiego, w którym wyrazy „uważane za gwarowe” – zgodnie z deklaracją autora – stanowią odrębne hasła, jeśli „znalazły odbicie w literaturze albo są przydatne do objaśniania wyrazów literackich” [ESJP VIII], por. np. *majtać* gw. (odsyła do *majdać*), *mlewo*, *młaka*, *młoczek*, *nadołek*, *naganka*, *nalepa*, *naski*, *nawłoka*, *necki*, *nędzić*, *niechać*, *niziołek*, *nogawica*, *nogieć*, *obaczyć*, *obdawa*, *obalek*. W innych słownikach, tj. Wiesława Borysia [SEJP] i Witolda Mańczaka [PSE], dialektyzmy pojawiają się jedynie jako dokumentacja. Mimo że Boryś programowo nie uwzględnia dialektyzmów w formie osobnych haseł, to liczba odwołań do gwar w jego słowniku pozostaje bardzo duża – zarówno do dialektalnej leksyki polskiej, jak i obcej. Zagadnienie udziału danych gwarowych w polskich słownikach etymologicznych jest bardzo interesujące, wykracza jednak poza ramy niniejszego artykułu, wymagając innego ujęcia i odrębnego opracowania.

2. Gwary Pogórza (okolic Biecza) dziś

Gwary okolic Biecza należą do zespołu dialektalnego małopolskiego, zgodnie z nomenklaturą Stanisława Urbańczyka, do pasa gwar Pogórza wschodniego [za: Karaś, red. 2010]. W miarę dobrze są jeszcze zachowane w pokoleniu najstarszym, słabiej w pokoleniu starszym i średnim, natomiast co do pokolenia młodego często dialektyzmy pozostają już tylko w ich zasobie biernym. Niektóre z nich powszechnie używane stają się mikroregionalizmami [por. Sikora 2005], np. *boczyć się* ‘chmurzyć się’: „Boczy się na zachodzie, będzie deszcz”.

Podstawę materiałową rozważań stanowi słownik gwary Bugaja (okolice Biecza) na Pogórzu [zob. Karaś 2020], w wersji rozszerzonej przygotowywanej do druku jako *Słownik gwar okolic Biecza*, obejmujący także kilka wsi okolicznych (Raclawice, Rożnowice, Sitnica, Strzeszyn, Kwiatonowice). Jest to słownik dyferencyjny, który zawiera obecnie około 8 tys. haseł, w tym dużo słownictwa

rzadkiego, relikтового, pozostającego jedynie w pamięci najstarszych mieszkańców badanych wsi.

Jako przykłady wyrazów rzadkich lub ich znaczeń, odnotowanych we wspomnianym słowniku gwar okolic Biecza, a słabo poświadczonych w źródłach leksykograficznych, można wymienić takie wyrazy, jak:

bymbol // bómbol 1. ‘toń, głębokie miejsce, zagłębienie w strumyku, rzece’, 2. ‘rozpadlina, jama, głęboki dół’ (w 1. znaczeniu potwierdzone tylko z dwóch punktów: z okolic Ropczyc z końca XIX wieku z rękopiśmiennego słowniczka Seweryna Udzieli [za: SGPKarł, t. 1: 58; SGPPAN, t. 1: 456] oraz z Rzepiennika Strzyżewskiego (14 km na zachód od Bugaja), por. *bymbol* [RzGKuch: 66]; 2. znaczenie nie ma poświadczeń)¹;

furgacyjo ‘silny wiatr, wichura’ (wyraz poświadczony bez cytatu wyłącznie z Jodłowej w pow. jasielskim w pobliżu Biecza [SGPPAN, t. 8: 13]);

kalafa // galafa ‘rzadkie błoto, maź’ (postać fonetyczna *galafa* jest nieznana słownikom gwarowym², formę *kalafa* ‘rzadkie błoto na drodze’ odnotowano tylko na przełomie XIX i XX wieku w gwarze wsi Krzęcin w Krakowskim w 1898 roku, por. *kalafa* ‘błoto, kałuża’ [Dobrzycki: 379] i w gwarach okolic Ropczyc w 1901 roku w słowniku Jana Karłowicza [SGPKarł, t. 2: 291] za rękopiśmiennym słownikiem Udzieli; częściej w słownikach gwarowych pojawia się *kalawa* ‘błoto, maź’ – formacja przejrzysta słotwórczo z sufiksem *-awa* i rdzeniem *kal-* [zob. SGM, t. 1: 130, Stróżna gor, Mp pd; KartSGP ‘maź, błoto’, Złatna żyw; ‘błoto’, Szczereż n-sąd; ‘ziemia rozmokła na gliniastej drodze polnej w jesieni’, Stróżna gor; ‘błoto na drodze, ścieżce, w ogrodzie powstałe wskutek częstego chodzenia po namokniętym gruncie’, Stróżna gor])³;

kóniny w zwrotach: *opowiadać, plyść, godać kóniny* ‘opowiadać, pleść, gadać głupoty, niestworzone historie’ (poświadczenia pochodzą wyłącznie ze Śląska południowego, por. *kónina* 2. ‘niedorzeczność, głupstwa’: „Nie opowiadaj taki kóniny, jak nie wiysz, bo ci żodyn nie uwierzi” [SGŚC: 161]; *konina* 2. ‘bzdury, plotki, dyrdymały’, Zaolzie, Czechy, Ochaby cieszy [SGŚWyd, t. 15: 240]; KartSGP 1 karta: *konina* ‘głupstwo, żart’: „Same

1 Rozpowszechnione są natomiast inne znaczenia wyrazu *bąbol* w Wielkopolsce i na Kujawie: 2. ‘bańka, pęcherzyk tworzący się w powietrzu na powierzchni wody’, 3. ‘wygórwanie naskórka w postaci pęcherza, wypełnione płynem wysiękowym’, 4. ‘przenośnię o kimś młodym, niedorostłym; smarkacz’ Wp pn.

2 Poza przykładem homonimu *galafa* pej. ‘twarz, gęba’ – SGPPAN, t. 8: 90.

3 Obszerny artykuł poświęcony wyrazowi *kalafa* i jego wariantom złożyłam do druku w czasopiśmie „Slavia Occidentalis”.

kóniny mi mówisz, już nie wiem, czy to je prowda, czy ni”, Karwina, *Śląsk Cieszyński* (Czechy)).

Dużo jest również w słowniku gwar okolic Biecza wyrazów lub ich znaczeń nieudokumentowanych leksykograficznie, np. *berdować* 1. ‘o dzieciach: psocić, dokazywać; bałaganić’, 2. ‘o kawalerach: w tzw. psotną noc, tj. z Wielkanocy na Poniedziałek Wielkanocny, psocić, stroić żarty, tam, gdzie są panny’, 3. ‘zakradać się do cudzego ogrodu po owoce’, *chojsnąć* 1. ‘uderzyć’, 2. ‘rzucić’, 3. ‘skończyć, pójść szybko’, 4. ‘zjeść szybko, łapczywie’, *ciachacka* ‘kobieta szybko i dużo mówiąca’, *ciamulino* ‘niezdarna, niezaradna kobieta’, *galatrać* ‘bałaganić, robić nieporządek’, *galatrać się* ‘guzdrać się; powoli coś robić, marudzić’, *galatwać* ‘mieszać, rozkładać, też bałaganić’, *galatwanina* ‘mieszanina, coś zmieszanego’, *porzele* ‘niedojrzałe owoce’.

W zgromadzonym zbiorze wyrazów z okolic Biecza zwraca uwagę także duża liczba archaizmów, m.in.:

- a) wyrazów o archaicznej postaci fonetycznej (formalnej), np. *charszcze* ‘chaszczę’, *chycić* – *chytać* ‘chwycić – chwytać’, *chrobok* ‘robak’, *chrobacny* ‘robaczywy’, *chrobacnieć* ‘robaczywieć’, *slywki* ‘zlewki, pomyje’;
- b) archaizmów semantycznych, np. *cujny* ‘cuchnący, śmierdzący’, *darymny* ‘marny, bezwartościowy’, *dziedzina* ‘majątek, własność’;
- c) wyrazów występujących w dawnej postaci morfologicznej, np. *chyłać się* ‘pochyłać się’, *nadoleć* ‘zdolać, podolać’, *nadkryć* ‘nakryć’, *nadgroda* ‘nagroda’, *nadgrobek* ‘nagrobek’, *zgotować* ‘ugotować’;
- d) archaizmów wyrazowych, np. *harynda* ‘dzierzawa’, *haryndorz* ‘dzierzawca’, *haryndować* ‘dzierzawić’ – daw. ogp. *arenda*, *arendarz*, *arendować*, *berberyjo* // *reberyjo* 1. ‘rebelia, powstanie, zamieszki, bunt’, 2. ‘bijatyka, rozróżba’, 3. ‘rozgardiasz, bałagan, zamieszanie’, *przelechmanić* ‘o majątku, pieniądzech: przepuścić, zmarnować, strwonić’ (por. dawne ogp. *przelechmanić* ‘ts.’ – SPXVI, L nieuż., SWil przestarz., SW stpol., SJPDor brak).

Ogólnie jest to leksyka ciekawa, która dostarcza interesującego materiału do porównań ze słownictwem współczesnym oraz dawnym. Dialektyzmy te dokumentują bowiem dawną postać formalną (fonetyczną lub morfologiczną), ilustrują różne procesy semantyczne, poświadczają wyrazy zaginione w polszczyźnie ogólnej.

3. Przydatność danych gwarowych do badań historycznojęzykowych

Przydatność danych gwarowych do badań historycznojęzykowych, w tym zwłaszcza etymologicznych, przedstawię na kilku wybranych przykładach dialektyzmów z okolic Biecza, mianowicie *knysać* // *knysić*, *kurdawy*, *despet* i formacji od nich pochodnych.

3.1. Czasownik *knysać* // *knysić*

W materiale gwarowym z okolic Biecza na Pogórzu zwracają uwagę czasowniki z rdzeniem *knys-* // *knys-*, tj. *knysić* i jego derywaty prefiksalne: *naknysić*, *poknysić*, *sknysić*, *uknysić*, *wyknysić*, *zaknysić*, znane z innych gwar i innych źródeł w odmiennej postaci z morfemem tematycznym *-a-*: typu *knysać*, *naknysać*, *poknysać*. Mamy tu do czynienia z prawdziwą zagadką językoznawczą, czasownikami mocno zróżnicowanymi semantycznie i formalnie (warianty morfologiczne *na-*, *po-*, *wy-knysać* // *na-*, *po-*, *wy-knysić*, brak **sknysać*, **uknysać*, **zaknysać*; *knysać się* bez formacji prefiksalnych, liczne warianty fonetyczne, por. np. *knysać* // *kniysać* // *klysać* // *kłyśać* // (*na*)*knęsać* // *kłęsać* // *knytać* // *knyszać* // *knycić* // *knychcić*)⁴.

Etymologię czasownika *knysać* // *knysić* przedstawił Sławski w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* [SESław, t. 2: 292]. Polskie dialektyzmy zestawiał z odpowiednimi danymi słowackimi (słow. *knísať*, *knísať sa* ‘ts.’), czeskimi (czes. dial. *knísať kníšu* ‘kołysać, kiwać, huśtać’, *knísať sa* ‘kołysać się, chwiać się’) i dolnołużyckimi (dłuż. *knyšaś* ‘miać, miętosić, gnieść, rozgniatąć, chylić, giąć, zginać’; *knyšaś se* ‘zginać się, chylić się’), wywodząc je z psł. rdzenia **knūs-* > *knys-*, ograniczonego do grupy języków zachodniosłowiańskich. Tym samym omawiane polskie wyrazy gwarowe stały się ważnym argumentem w hipotezie o rodzimym pochodzeniu tych czasowników, ukazując, jaka może być przydatność danych gwarowych do etymologizacji dialektyzmów w języku prasłowiańskim. Warto podkreślić, że Sławski wykorzystał bardzo skąpe polskie dane gwarowe, takie, jakimi wówczas dysponował, tj. przytoczył czasownik podstawowy w postaci *knysać* w znaczeniach 1. ‘mieszać, bełtać’ z okolic Bochni, 2. ‘rozrzucać, pyskać’⁵ (o świni) z Lubelszczyzny i z okolic Olkusza, *knysać się* ‘wałęsać się, włóczyć się’ z Kaliskiego, *knysić* ‘tłuc, np. ziemniaki dla świń’ z okolic Bochni i Myślenic. Powołał się także na dawne XVII-wieczne *kneszać się* ‘poruszać się, obracać się’ i *knesać* ‘wzruszać, wzburzać, kołysać’, *ukneszany* ‘zmordowany’.

Etymolog za nieprzekonujące uznał łączenie omawianych czasowników z rzeczownikiem *knysz* określanym w polszczyźnie jako regionalizm wschodni, zapożyczenie z języka ukraińskiego [ESJP, t. 1: 733; SEBrü: 240; SESław, t. 2: 293]. Wypowiedział się też – z uwagi na historię i geografę wyrazu – przeciwko traktowaniu omawianych czasowników jako bohemizmów, jak to uczynił Jan Karłowicz w swoim *Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych*

4 Wszystkie warianty ustaliłam samodzielnie na podstawie znanych mi poświadczeń słownikowych.

5 Tak w słowniku Sławskiego. Czasownik *pyskać* ‘ryć pyskiem’ jako dialektyzm poświadcza SW [t. 5: 451].

w języku polskim [KarłSWO: 282]. Ze względu na znaczenie uznał również za mało prawdopodobne zapożyczenie z niem. dial. *knitschen* ‘ściskać, gnieść’.

Niemniej jednak nowe dane gwarowe (m.in. poświadczenia innych znaczeń czasownika *knysić* i jego derywatów oraz obszerna dokumentacja wskazująca na znacznie szerszy zasięg terytorialny) uprawniają do ponownego przemyślenia niektórych hipotez odrzuconych przez badacza lub ocenionych jako nieprzekonujące. W stosunku do niewielkiego zbioru poświadczeń, ubogiej dokumentacji, którą dysponował Sławski, materiał leksykalny zgromadzony podczas eksploracji terenowych z gwar okolic Biecza i Gorlic, pozyskany też w terenie z innych gwar małopolskich (np. z okolic Klimontowa, Sandomierza, Staszowa, Radomia, Rzeszowa, Tarnowa, Piotrkowa Trybunalskiego) oraz w wyniku kwerendy dawnych i współczesnych słowników gwarowych, jest obszerny i zróżnicowany zarówno co do liczby jednostek, jak i ich wariantowości oraz semantyki.

Wyraz *knysić* w moim materiale jest czasownikiem polisemicznym, o wielu znaczeniach, niekiedy słabo ze sobą powiązanych⁶, por. 1. ‘mieszać’, 2. ‘wyrabiać, gnieść, zagniać; mieszając, gniotąc jakąś masę nadawać jej odpowiednią konsystencję (o cieście, ziemniakach itp., także o błocie, glinie)’, 3. ‘mierzwic, niszczyć, deptać’, 4. ‘marudzić, guzdrać się, ociągać się, zwlekać’, 5. ‘wolno, nie dbale, byle jak robić’. Również czasowniki prefiksalne mają na ogół kilka znaczeń nawiązujących do semantyki podstawy, np. *naknysić* 1. ‘o błocie, gnoju: nagnieść, nadeptać, nanieść, rozrobić’, 2. ‘o błocie, glinie: mieszając, deptając, gnieść, ugniać, wyrabiać z dodatkami (np. sieczką, plewami) do lepienia – ocieplania chałupy’, 3. ‘narobić, przygotować’, 4. ‘o trawie, zbożu itp.: zmierzwic, zniszczyć, zdeptać, zmieszać z ziemią’; *poknysić* 1. ‘pomieszać’, 2. ‘zagnieść, gniotąc jakąś masę, nadać jej odpowiednią konsystencję; wyrobić’; *sknysić* 1. ‘zmieszać, także *przenosić*’, 2. ‘o cieście: wymieszać, wyrobić byle jak, nie najlepiej’, 3. ‘o kłosach, słomie: zmierzwic, zgnieść’, 4. ‘zrobić coś byle jak, nie najlepiej, nieodpowiednio’; *uknysić* 1. ‘mieszając lub gniotąc jakąś masę, nadać jej odpowiednią konsystencję; wymieszać, wyrobić (m.in. o cieście, mięsie mielonym; błocie, zaprawie murarskiej)’, 2. ‘uformować coś, mieszając, wyrabiając, zagniatając’, 3. ‘przygotować, zrobić, przyrządzić coś na szybko, byle jak’, 4. ‘wymieszać, rozdrobnić’; *zaknysić* ‘o cieście: zagnieść; gniotąc jakąś masę, nadać jej odpowiednią konsystencję; zarobić, wyrobić’.

Nowe dane gwarowe pochodzą też z obecnie publikowanych słowników gwarowych z Małopolski południowej, zob. *knysić* ‘mieszać coś’ [Kobaka: 17;

6 Ze względu na objętość artykułu pomijam egzemplifikację materiałową, tym bardziej, że na ukończeniu jest obszerne opracowanie tych zagadnień pt. *Czasownik knysić i formacje pochodne w gwarze okolic Biecza na Pogórzu na tle innych gwar*.

Wietrzyk: 63], i z KartSGP (z Żywieckiego, z Krzyszkowic koło Myślenic i Świdówki koło Bochni oraz z Borków Nizińskich w okolicach Mielca). Postać *knysić* ‘mieszać, przewracać’ znana jest również z rękopisu Oskara Kolberga dotyczącego gwar Tarnowskiego i Rzeszowskiego wydanego w 1910 roku [KolbTarRz: 327]. Kilka poświadczeń ma *sknysić* – w 4 źródłach: w słowniku Nitscha obejmującym gwarę dwóch wsi małopolskich: Krzyszkowic (powiat myślenicki) i Świdówki (powiat bocheński) w dopisku przy *knysić* bez określenia znaczenia: *sknysiuł go* [Nitsch: 376] oraz w trzech słownikach gwary okolic Gorlic *sknysić* ‘w odniesieniu do zboża, trawy itp., połamać, zmierzwic, podeptać’ [Kobaka: 29; RzGKuch: 102; Wietrzyk: 164]. Nie odnotowano wariantu **sknysać*. Jedyne poświadczenie czasownika *uknysić* (brak **uknysać*) bez definicji, zilustrowane cytatem z Sękowej koło Gorlic, pochodzi z KartSGP. Derywatu *zaknysić* nie ma w żadnym słowniku gwarowym.

W odmiennej postaci morfologicznej i w jednym znaczeniu ogólnym rejestruje *knysać* ‘mieszać’ Karłowicz [SGPKarł, t. 2: 385–386] oraz KartSGP za słownikami Karłowicza, Władysława Kosińskiego (Czchów) i z Ługowa-Ożarowa z Lubelszczyzny. Wariant *knysać* ‘przygotowywać rzadką karmę dla świń’ poświadcza z gwary gorczańskiej Józefa Kobylańska [Kob: 60]. Z gwary podhalańskiej z Raby Wyżnej i Spytkowic przytacza Józef Kąś [ILP, t. 4: 502] *knysać* ‘mieszać gotującą się potrawę’, rejestrując postaci oboczne: *klysać* – z Kościeliska, *kłysać* – z Chochołowa i *kniysać* – z Bukowiny Tatrzańskiej i Poronina. Derywat *poknysać* ‘pomieszać’ odnotowano w gwarach okolic Krakowa [KartSGP, Pracki: 153] i Lubelskiego [Łop, t. 1: 206], *poknysić* brak. Czasownik prefiksalny *naknysać* ‘namieszać’ (ustnie z Warszawy) został odnotowany jedynie przez Karłowicza [SGPKarł, t. 3: 238] w hasle *naknęsać* ‘namieszać, bruździć’ (w tej postaci z samogłoską nosową czasownik przytoczył Karłowicz za Oskarem Kolbergiem z Krakowskiego). W KartSGP jedyna karta z *knęsać* odnosi się do SGPKarł.

Z powyższych niepełnych danych wynika, że jest to czasownik prawie ogólnomałopolski. Do tego dochodzą pojedyncze poświadczenia spoza Małopolski czasownika *knysać się* ‘iść wolno’ ze Śląska środkowego [SGŚWyd, t. 15: 127] i z południa Wielkopolski ‘wałęsać się’ (Kaliskie, za: SGPKarł).

Warto też podkreślić, że rdzeń *knys-* // *knysz-* jest obecny w wielu nazwach własnych, zwłaszcza w nazwach miejscowych i osobowych, por. np. *Knys*, *Knysak*, *Knysok*, *Knysz*, *Knyszka*, *Knyszyński*, *Knyszewski*, *Knyszewicz*, *Knyszyn*, *Knyszyno* [np. APXVI–XVIII, t. 2: 264; NMP, t. 4: 539–540]. Niektóre z nich pochodzą z okresu średniowiecza z Wielkopolski, m.in. z okolic Poznania [por. ESJP, t. 1: 733], co świadczy o znacznie szerszym zasięgu terytorialnym omawianych dialektyzmów w przeszłości, nieograniczonym do Małopolski. Nie sposób tu

przedstawić całego bogatego materiału onomastycznego, ale warto przynajmniej zasygnalizować ten fakt jako informację istotną dla tego typu badań.

W słownikach historycznych polszczyzny ogólnej [L, SWil, SW] zarejestrowano czasowniki *knesać* i *uknesać* ‘kołysać, wzruszać, wzburzać’, ale zilustrowane tym samym przykładem z pierwszej połowy XVII wieku. Samuel Bogusław Linde [L, t. 2: 389, t. 6: 119] notuje je jako wyrazy nieużywane, potwierdzając je cytataми z przekładu Owidiusza dokonanego przez Jakuba Żebrowskiego z 1636 roku. Informacje te w skrócie powtarza SWil [t. 1: 501, t. 2: 220], a następnie – SW [t. 2: 378, t. 7: 266] z kwalifikatorem „wyraz staropolski”. W SW wskazano na możliwość wpływu czeskiego (por. czes. *knísati* ‘kołysać’).

Biorąc pod uwagę obszerne informacje o *knysać* // *knysić* i czasownikach pochodnych w gwarach oraz o *knesać* w dziejach języka polskiego, a także inne wyrazy pospolite (np. *knys* ‘gruby kij’, wieloznaczny rzeczownik *knysz*, por. ‘rodzaj bułki pieczonej z tłuszczem i z cebulą, dawanej na ofiarę do cerkwi’, ‘chleb świąteczny’, ‘pieróg nadziewany cebulą, makiem lub suszonymi owocami, pieczony w piecu’ – typowy dla gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i dla polszczyzny kresowej) – i nazwy własne zawierające rdzeń *knysz-* // *knys-*, można przyrzeć się jeszcze raz omawianym czasownikom. Już z pobieżnej analizy przytoczonych danych wynika, że raczej nie należy łączyć gwarowych form *knysać* // *knysić* z dawnymi *knesać* – *uknesać*. Te ostatnie, jak się wydaje, mogą rzeczywiście być bohemizmami, na co wskazują ich rzadkie i dawne poświadczania (z dwóch autorów z początku XVII wieku) oraz ich odmienna semantyka nawiązująca wyraźnie do form czeskich i słowackich. W świetle danych gwarowych nie można też całkowicie odrzucić – jak to uczynił Sławski – związku z rzeczownikiem *knysz*. Wydaje się, że rdzeń *knys-* // *knysz-* jest na tyle dawny, odzwierciedlony w wielu nazwach własnych, że możliwe są tu jakieś nawiązania do czasów pogańskich (por. ESJP, t. 1: 733). Wymaga to jednak dokładniejszej analizy i odpowiedniego opisu.

3.2. Rodzina wyrazowa z rdzeniem *kurd-* (*kurdawy*, *kurdawieć* – *skurdawieć*, *kurdoc*)

W gwarach okolic Biecha na Pogórzu jeszcze do dziś funkcjonują ciekawe wyrazy oparte na rdzeniu *kurd-* oznaczającym ‘niedorastanie do właściwej wielkości, karłowacenie’, takie jak: *kurdawy* ‘liczy, słaby, drobny, niedorosły do naturalnej wielkości’; *kurdawieć* ‘marnieć, maleć, słabo rosnać, być mniejszej niż normalnie wielkości’ i odpowiednio *skurdawieć* ‘zmarnieć, zmaleć, nie dorosnąć do normalnej wielkości’; *kurdoc* 1. ‘niedorodny, lichy, słaby, drobny ziemniak lub jakiegokolwiek owoc, warzywo, niedorosły do naturalnej wielkości, także nie-dojrzały’, 2. ‘trujący grzyb, pomarszczony’, 3. ‘niski człowiek; kurdupel’. Dobrze

ilustrują znaczenia wymienionych wyrazów wypowiedzi informatorów z Bugaja, Sitnicy, Raclawic i Rożnowic: „Ch¹ojco może być kurdawe, drzewo, roślina, zimnioki. W tym roku mamy strasznie kurdawe zimnioki”. Bug.BK; „Naso babka tak godała, ze zimioki kurdawe, jak były takie liche”. Bug.HG; „Tak kurdawiejóm te zimioki, same ino kurdoce”. Bug.HG; „To drzewko tak kurdawieje, nie rośnie, ino tak karłowacieje”. Bug.ZJ; „Jabka w tym roku tak kurdawiejóm, takie liche, drobne, same takie kurdoce”. Sit.TK; „Wejze podlyj te grzódki gnojówkóm, bo te warzywa zacynajóm kurdawieć”. Rac.JR; „W tym roku śliwy, jabka tak skurdawiały, wszystko takie liche, małe”. Sit.TK; „Przy paryji zasioli my pszenice, ale łod tegłó ciynia to barz skurdawiała. Te zimnioki sie widocnie wyrodziły, błó w tym roku całkiym skurdawiały, zbierać ni ma co”. Roż.BP; „Takie zimioki mamy nijakie, liche, drobne, takie kurdoce. Takie liche jabka, gruski to tyz kurdoce”. Bug.BK; „Nie jydz tyk kurdocy, bo bedzies miał sracke. Kurdoce to takie twarde śliwy niedożrałe. Takie twarde śliwy to na nie sie godało kurdoce”. Rac.JR; „W paryji Wartnikowy to narosło teroz pełno kurdocy”. Roż.BP; „Kurdoc to tyz mały człowiek. Na takiego niskiego chłopca tyz godali kurdoc”. Bug.ZJ.

Rdzeń ten pojawia się także w rzeczowniku *ukurdawiołek* ‘karzełek’ poświadczonym w słowniku gwary Nienadówki koło Kolbuszowej [Ożóg: 212] i w przymiotniku *kurdowaty* występującym w kontekstach typu *kurdowate drzewo*, *dęby kurdowate* (SW gwar. ‘niski, krępy, przysadzisty, karłowaty’ z pism Wincentego Pola). Ponieważ pisarz przez ostatnie lata życia mieszkał w Gliniku Mariampolskim koło Gorlic, to *kurdowate drzewa*, *dęby* łatwo wyjaśnić jako ‘zmałałe, skarlałe, niedorośle do naturalnej wielkości, a więc liche, marne’, bo to obszar Pogórza, na którym występuje wspomniana rodzina wyrazowa. Podobne cytaty z *Obrazów* Pola i informacje występują w SJPDor [t. 3: 1305], por. *kurdowaty* rzad. ‘niski, krępy, przysadzisty, karłowaty’. Pochodzenie wyrazu *kurdowaty* (ze znakiem zapytania) autorzy SW wiążą z rzeczownikiem *kurdupel* również uznanym za dialektizm.

Wymienione wyrazy są słabo udokumentowane leksykograficznie. Czasownik *kurdawieć* ‘karłowacieć, słabo rosnać, maleć, schnąć, usychać’ został poświadczony na Rzeszowszczyźnie w gwarach Kamienia i okolic [SGLKut: 122] oraz Przewrotnego w postaci *kurdewieć* ‘ts.’ [KartSGP], w okolicach Tarnowa i Rzeszowa [KolbTarRz: 327], w słowniku gwary Nienadówki koło Kolbuszowej [Ożóg: 194]; *skurdawieć* ‘o roślinach: zmarnieć, zniszczyć w początkowej fazie rozwoju’ w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego (dziś powiat tarnowski, w przeszłości gorlicki) [RzGKuch: 103]. Wyraz *kurdoc* został odnotowany wyłącznie w internetowym słowniczku gwary wsi Uszew koło Brzeska [CzesakUsz]. Podobnie tylko jedno poświadczenie ma w KartSGP przymiotnik *kurdawy* ‘niedorośle do naturalnej wielkości (człowiek, zwierzę, roślina)’ ze *Słownika okolicy*

Czchowa Kosińskiego, opracowanego w latach 80. XIX wieku, wydanego drukiem po śmierci autora w 1915 roku [za: Karaś 2011: 108].

Wyraz *kurdupel* natomiast ma charakter ogólnogwarowy i jest dobrze udokumentowany. Poza słownikami ogólnogwarowymi, tj. KartSGP i SGPKarł [t. 2: 530], został odnotowany w ponad 50 innych gwarowych źródłach leksykograficznych, starszych i nowszych⁷. Na tej podstawie można określić zasięg terytorialny, znaczenia (w szczegółach niekiedy się różniące) i chronologię omawianego wyrazu, która w gwarach sięga XIX wieku, a w onomastyce (nazwisko *Kurdupel* Mp) – nawet XVIII wieku [APXVI–XVIII, t. 2: 312]. W polszczyźnie ogólnej pojawia się też późno (pierwsze poświadczenie z 1806 roku). W SWil [t. 1: 526] potwierdzono *kordupel*, *kurdupel* posp. ‘człowiek małego wzrostu, przytem niezgrabny’, SW [t. 2: 475] rzadkie *kordupel*, por. *kurdupel* (hasło odesłane), SW [t. 2: 641] gwar. *kurdupel*, *kordupel*, *kurdupeć* ‘człowiek niski, pękaty, niedorostek; malec, smarkacz, fąfel’, bez przykładów, por. ukr. *kurdupel*. SJPDor [t. 3: 1305–1306] *kurdupel* pogard. wulg. ‘o człowieku niskim, pękatym, niepokąznym’, też przenośnie z listów Joachima Lelewela o cyrkuł „kieszonkowy lichy kurdupel” i *kurduplowaty* z takim samym kwalifikatorem i podobną definicją ‘o człowieku: niski, pękaty, małego wzrostu’ zilustrowany cytatem z twórczości Emila Zegadłowicza.

Powyższe dane gwarowe (w tym o rodzinie wyrazowej z rdzeniem *kurd-*) mogą się okazać przydatne do etymologizacji kolokwializmu *kurdupel*, którego pochodzenie do tej pory uważa się za niejasne. Najczęściej przyjmuje się genezę rodzimą, ale też dopuszcza się możliwość wpływów ruskich, zapożyczenie z języka litewskiego lub niemieckiego.

Aleksander Brückner [SEBrü: 283] przytacza wyraz *kurdupel* (i wariant *kordupel*) jako pogardliwy z XVII wieku, nie wskazując źródła. Dopatruje się tu przedrostka *kur-* (por. rus. *kurnosyj*, *kurguzyj*, wywodząc *kur-* z cerk. *krn-* ‘obcięty’, *krniti* ‘obcinać’ i przytaczając przykłady ruskie (*kornosyj*), serbskie (*krnjo* ‘bezuchy’), czeskie (*krniti* ‘marszczyć (czoło)’, *krnieti* ‘nędznieć’). Uważa go za wyraz prasłowiański, który zaginął. Na poparcie tej tezy przytacza ind. *krnati* ‘zabija’, *karnas* ‘bezuchy’, łot. *kuorns*, lit. *kurczias*, *kurlas* ‘głuchy’, awest. *karna-* ‘głuchy’. O członie drugim nie ma żadnej wzmianki, ale w hasle *dupło* w zakończeniu autor pisze, że to słowo jest zawarte w złożeniu *kurdupel*, „jeśli to nie pożyczka raczej z ruskiego” [SEBrü: 104].

Sławski [SESław, t. 3: 398] wywodzi *kurdupel* z pierwotnego złożenia płn. psł. **kṛ-no-dup-ǫljь* (człon 2 – por. stpol. i dial. *dupel* ‘otwór spróchniały w drzewie’;

7 Pomijam opis dokumentacji leksykograficznej i szczegółowej geografii wyrazu ze względu na jego obszerność, która przekracza ramy niniejszego artykułu.

człon 1 – psł. **kṛnъ* ‘okaleczony, obcięty, ułomny’), nawiązuje więc do hipotezy Brücknera. Zestawia polski wyraz z odpowiednikami z języków północnosłowiańskich: kasz. *kurdūpāl*, słow. dial. wsch. *kurdupel’*, biał. dial. *kurdūpel* ‘z obciętym ogonem’ i ukr. *kurdūpel* ‘człowiek niskiego wzrostu; karzeł’, dial. *kurdūpyl* ‘drobny, nierozwinięty owoc’. Uważa, że bezpośrednia podstawa derywacyjna tych wyrazów jest zachowana w biał. dial. *kurdūpyj* ‘z obciętym ogonem, bez ogona; krótki, kusi’.

Andrzej Bańkowski [ESJP, t. 1: 857] poświadcza obok postaci *kurdupel* warianty *kordupel* i *kurtupel*, ustalając pierwszą notację na rok 1806 (słownik Bandtkiego). Wyraz wystąpił w słowniku w dwóch znaczeniach: ‘pogardliwie o lichej, krótkiej szpadzie noszonej z tyłu (pod płaszczem)’ i ‘o człowieku niskim, kusym’. Zdaniem autora najpierw mówiono tak o krótkim nożu zbójckim, potem – o człowieku. Polski wyraz wywodzi z niem. dial. *kurduppel*, *korduppel* (uznanego też za niejasne). Wyraz szerzy się dopiero w drugiej połowie XIX wieku jako przezwisko ludzi niskich.

Istnieje też hipoteza o litewskim pochodzeniu pol. *kurdupel* sformułowana przez Wojciecha Smoczyńskiego [SEJL: 260], który wiąże go z lit. *kartūpelis* ‘kartofel’ i wariantem *kurdūpelis* w znaczeniu przenośnym ‘człowiek niski, przykurczony’ albo ‘zwierzę domowe niewyrośłe, źle się rozwijające’⁸. Uważa, że wyraz został przeniesiony z języka litewskiego do polskich gwar suwalskich, z których rozszerzył się na inne odmiany polszczyzny. Wydaje się to mało prawdopodobne z uwagi na ogólnogwarowy zasięg wyrazu i dużą jego frekwencję, zwłaszcza w gwarach małopolskich (częsty też w mazowieckich, rzadszy w gwarach kresowych i wielkopolskich, najrzadszy – w śląskich⁹), a także w kaszubszczyźnie (poświadczony już w XIX wieku) oraz w innych językach północnosłowiańskich.

Do hipotez o rodzimym pochodzeniu wyrazu nawiązał ostatnio Adam Fałowski w *Słowniku etymologicznym polszczyzny potocznej*, przytaczając poświadczenia ze słowników dawnych [SWiL, SJPDor] i współczesnych [SPLP, WSJP PAN] oraz fakty dialektalne odnotowane w KartSGP, w tym wszystkie gwarowe warianty wyrazu: fonetyczne (*kordupel* // *kurdypel*) i słowotwórcze (*kurdupeć*, *kurdupek*) oraz gwarowe znaczenia (1. ‘o kimś niewysokim’, 2. ‘o dziecku’), a także informacje o nacechowaniu (zawsze negatywnym: obraźliwym, pogardliwym). W celach porównawczych przywołuje odpowiedniki innosłowiańskie:

8 Hipotezę tę przytoczyła Krystyna Rutkowska w artykule poświęconym zapożyczeniom litewskim w gwarach Wileńszczyzny [Rutkowska 2009].

9 Taką frekwencję wyrazu w gwarach polskich ustaliłam na podstawie własnych badań do tej pory nieopublikowanych. Należy jednak podkreślić, że nie zawsze wiadomo, czy brak poświadczeń nie jest też efektem luk dokumentacyjnych, zwłaszcza jeśli chodzi o gwary wielkopolskie, stosunkowo najslabiej opisane leksykograficznie.

ukraińskie, białoruskie, rosyjskie, słowackie. Wyraz wywodzi z psl. **kǫrnodupęjъ*, co uznaje za złożenie (jak Sławski) **kǫrn-* (por. **kǫrnъ* ‘okaleczony, obcięty, ułomny’) i **dupę* (por. **dupa* ‘anus’), podobnie jak **kǫrnoguzъ*, por. ros. *kurgúzj* ‘kusy, ciasny, z krótkim, uciętym ogonem’, dial. ‘objedzony, ogryziony’, **kǫrnonosęjъ*, por. ros. *kurnósyj* ‘zadarty, perkaty (o nosie)’ [zob. SEBrü; SESław, ESSJ]. Uważa, że raczej nie jest to zapożyczenie z języków ruskich [wbrew ESBM], natomiast lit. **kurdūpelis* ‘niski, gruby człowiek’ – pochodzi według niego z białoruskiego [tak ESBM] lub polskiego [tak SESław], podobnie jak niem. dial. *korduppel*, *kurduppel*, *kurdupsel* (tamże), co uznano, jak zaznacza, incydentalnie [zob. ESJP; WSJP PAN] za źródło polskiego wyrazu [SEPPFał: 220].

Oprócz danych przytoczonych z KartSGP warto byłoby uwzględnić również inne fakty gwarowe, m.in. wspomniane poświadczenia rzeczownika *kurdupel* w wielu polskich słownikach gwarowych, informacje o polskich dialektyzmach z rdzeniem **kurd-*, a także fakty dialektalne innosłowiańskie paralelne do polskich (por. np. ukr. dial. *kurdupyl* ‘nierozwinięty owoc’ czy błr. *kurdopl’a* ‘przestarz. ziemniak’), które mogą rzucić nowe światło na etymologię omawianego kolokwializmu.

3.3. Rzeczownik *despet* i wyrazy od niego pochodne

Przydatność danych gwarowych w badaniach dziejów zapożyczeń można przedstawić na przykładzie wyrazu *despet* i formacji od niego pochodnych. W gwarze okolic Biecha na Pogórzu rodzina wyrazu *despet* jest o wiele bardziej rozbudowana niż w dawnej polszczyźnie; liczy 12 jednostek: rzeczowniki: ***despet*** ‘psota, złośliwość, dokuczliwy żart’ i powszechne wyrażenie *na despet* ‘na złość, na przekór, dla żartu’ („Po Wielkanocy na despety chodzili do paniyn”. Bug.HJ; „¹On taki niedobry lo ni, robiuł ji na despet. Dzieci, ino nie róbcie mamie na despet”. Bug.BK; „Dziecka były niedobre, robiły stale na despet”. Roż.BP), nazwy osób: ***despeciorz*** ‘psotnik’ („Te dziecka to umióm tak nadespecić, takie z nik małe despeciorze”. Rac.JR), ***despetnica*** ‘psotnica’ („Kasia to była despetnica, jak mało była. Pamiyntocie, jak Grzesiowi sadze do łóżecka nosiła?”. Bug.BK), ***despetnik*** ‘psotnik’ („Z tego dziecka strąśny despetnik, ino despetuje. U nik w chołpie te dziecka to same despetniki”. Bug.BK); przymiotniki: ***despetliwy*** („Strąśnie despetliwy tyn Jasiu Kazków”. Bug.BK; „Jagýs buł mały, toś nie buł taki despetliwy jak inne dziecka”. Roż.BP), ***despetny*** („Marek, jak był mały, to barz był despetny”. Bug.ZJ; „Tyn mały zebroł od sómsiada to taki despetny”. Rac.TR) i czasowniki: ***despetować*** ‘psocić, broić, dokazywać’ („Downi to tak lubieli despetować, takie żarty nieroz robić”. Bug.SK; „Dzieci tak despetowały, a potym płac”. Sit.JK) i ***despecić*** ‘ts. co *despetować*’ („Tyn od sómsiada to tak lubi despecić, taki despeciorz z niego”. Rac.TR), ***nadespetować*** ‘napsocić’ („A to co, mama vos

swarzy, pewnieście nadespetowały”. Sit.JK) i **nadespecić** ‘ts.’ („A Dorotka lubi despecić, jak nadespeci, to ino patrzy, co powiym”. Sit.JK; „Aleście nadespecili, jak mie nie było w chołpie”. Roż.BP), **zdespetować** ‘spsościć, zbroić’ („Lopaności świata, juz cosik zdespetowoł”. Bug.BK; „Dziecka jak som małe, to m^łogom ch^łojco zdespetować. Trza na nik stale uwozać”. Roż.BP), **odespetować sie** ‘napsościć, nabroić’ („Te dzieci to takie despetniki, co sie ^łony wcora ^łodespetowały, nie m^łoż ik upilnować”. Bug.BK). Prawie wszystkie wymienione wyrazy (poza *odespetować sie*) są udokumentowane w SGPPAN lub KartSGP, część w SGM, a także w wielu innych słownikach gwarowych (np. Wietrzyk, RzGKuch, ILP, Ożóg, SGLKut).

W języku ogólnopolskim *despekt* // *despet* ‘obraza, zniewaga, obelga, krzywda moralna’ to stary latynizm (z łac. *despectus* ‘wzgardzenie, pogarda’) poświadczony już w XVI wieku w postaci *despekt* (29 razy) i obocznej *despet* (1 raz). SPXVI notuje także zwroty typu: *despekty czynić*, *naczynić się despektow*, *despekt oddać*, *despektu pomścić*, *zamilczyć despektu*; szeregi synonimiczne: *despekty i krzywdy*, *despektem i obelżeniem*, *uszczypkiem a despektem*, oraz wyrażenie przyimkowe: *na despekt* (5), zdrobnienie *despekcik* (z twórczości Sebastiana Fabiana Klonowica) i czasownik *despektować* za słownikiem Knapiusza [SPXVI, t. 4: 594–595].

Linde przytacza *despekt* ‘obelga, niecześć, pogarda’ z polszczyzny XVI–XVII wieku, czasownik *despektować*, *zdespektować* ‘znieważać, zelżywać’ opatruje gwiazdką jako nieużywany, ilustrując go cytatem z Szymona Starowolskiego: „Pysznego serca ludzie tych despektują i znieważają, którzy się ich woli sprzeciwiają”. W SWil odnotowano tylko rzeczownik *despekt* ‘niecześć, uchybienie, ubliżenie’ (*Despekt komu czynić*), brak czasowników, SW jako ogólnopolskie rejestruje wyrazy *despekt* ‘uchybienie, ubliżenie, hańba, obraza, obelga’ i warianty fonetyczne: rzadkie *deszpekt*, *deszkiept* oraz czasowniki *despektować* ‘znieważać, obrażać, uchybiać’ i *zdespektować* ‘ubliżyć, uchybić, przynieść mu ujmę’ z kwalifikatorem „rzadkie”. Jako dialektyzmy poświadcza natomiast formy: *despet*: „Wybrali me sołtysem na despet = na złość”, *despetnik* // *despecnik* ‘człowiek dokuczliwy, złośliwy; figlarz, swawolnik’, *despetny* // *despecny* ‘złośliwy, szkodliwy; zbytny, swawolny, figlarny’ i *despetować* // *despekować* ‘dokażywać, figlować, żartować, szkodzić’. W SJPDor *despekt* oceniono jako wyraz przestarzały, dziś książkowy i regionalny podhalański ‘uchybienie komuś, ubliżenie’ zilustrowany cytatami z tekstów Wojciecha Żukrowskiego, Władysława Stanisława Reymonta, Ignacego Maciejewskiego „Sewera” i Józefa Ignacego Kraszewskiego. Wyrazów pokrewnych brak. W słownikach najnowszych polszczyzny ogólnej *despekt* uznano także za wyraz przestarzały, por. „Despekt to postępowanie lub zachowanie, które uraża czyjąś ambicję lub honor”. „Słowo przestarzałe” [ISJP]; *despekt* przestarz. ‘uchybienie, ubliżenie komuś; afront,

obraza' [USJP] lub za książkowy 'postępowanie lub zachowanie wobec kogoś, w wyniku którego ta osoba czuje się urażona' [WSJP PAN].

Kwerenda słownikowa pokazała zatem, że w polszczyźnie ogólnej ustabilizował się jedynie rzeczownik *despekt*, dziś przestarzały, wyszły z użycia czasowniki *despektować* – *zdespektować*. W gwarach natomiast omawiane wyrazy nie tylko dobrze się utrzymują, choć z nieco zmienionym znaczeniem i nacechowaniem, lecz stały się także podstawą licznych formacji pochodnych. Prześledzenie leksyki gwarowej daje zatem ciekawe wyniki dotyczące funkcjonowania zapożyczeń leksykalnych, ich trwałości, zmian semantycznych i potencji słowotwórczej. Może to być też ważne źródło do badania wpływów obcych na polszczyznę.

4. Wnioski

Dane gwarowe są często wykorzystywane w etymologii, służą rekonstrukcji zmian formalnych i semantycznych, którym podlegały różne wyrazy, mogą również pomóc w postawieniu właściwej hipotezy etymologicznej. Można je wykorzystać także do interpretacji wyrazów, które wydają się izolowane w polszczyźnie, por. *kurdupel* (gwar. *kurdawy*, (*s*)*kurdawieć*, *kurdoc*).

Ważne jest, by przytaczane w etymologii dane gwarowe były możliwie pełne, oddające rzeczywistość stan leksyki gwarowej, semantykę przytaczanych dialektyzmów, chronologię, ich zróżnicowanie formalne, zasięgi terytorialne. Wybiórcze, ubogie informacje mogą niekiedy zniekształcić właściwy obraz pochodzenia i rozwoju omawianych form (por. przykład *knysać* // *knysić*).

Przykład *knysić* // *knysać* // *knyszać* pokazuje też, jak można wykorzystać dane gwarowe do etymologii wyrazu prasłowiańskiego, ograniczonego terytorialnie do części języków zachodniosłowiańskich, oraz do określenia charakteru XVII-wiecznych czasowników *knesać*, *kneszać* odnotowanych w dziejach polszczyzny literackiej.

Często dialektyzmy dostarczają interesujących danych semantycznych, por. np. *herzt* w znaczeniu neutralnym 'mężczyzna pracujący na przedzie i nadający tempo pracy' (nieomawiany w artykule), czy też uzupełniają rodziny wyrazowe o nieznane derywaty, np. *kalawa* 'błoto na drodze' (rdzeń *kal-* // *kał-* obecny w wyrazach typu *kał*, *kalać* // *kalić*, *kalisko*).

Duża liczba archaizmów leksykalnych w gwarach o różnej „głębokości”, sięgających do XVI i XVII wieku, od dawna nieznanych językowi ogólnemu, może dostarczyć wartościowych danych, np. o sile wpływów obcych, por. dużą liczbę archaizmów – latynizmów i pochodnych od nich wyrazów (np. *despe(k)t* i pochodne).

Wykaz skrótów

awest.	– awestyjskie	n-sąd	– powiat nowosądecki
błr.	– białoruskie	pej.	– pejoratywne
cerk.	– cerkiewne	pogard.	– pogardliwe
ciesz	– powiat cieszyński	pol.	– polskie
czes.	– czeskie	posp.	– pospolite
dial.	– dialektalne	przestarz.	– przestarzałe
dłuż.	– dolnołużyckie	psł.	– prąslawskie
gor	– powiat gorlicki	ros.	– rosyjskie
gwar.	– gwarowe	rus.	– ruskie
ind.	– indyjskie	rzad.	– rzadkie
kas.	– kaszubskie	słow.	– słowackie
lit.	– litewskie	stpol.	– staropolskie
łac.	– łacińskie	ts.	– tak samo
łot.	– łotewskie	ukr.	– ukraińskie
Mp	– Małopolska	Wp pn	– Wielkopolska północna
Mp pd	– Małopolska południowa	wsch.	– wschodnie
niem.	– niemieckie	wulg.	– wulgarne
nieuż.	– nieużywane	żyw	– powiat żywiecki

Skróty oznaczające informatorów

Zastosowane skróty w materiałach przytoczonych ze słownika gwary okolic Biecza wskazują na informatorów pochodzących z następujących wsi:

Bugaj – Bug.AJ, Bug.BK, Bug.HJ, Bug.HG, Bug.SK, Bug.TM, Bug.ZJ;

Racławice – Rac.JR; Rac.TR;

Rożnowice – Roż.BP;

Sitnica – Sit.JK, Sit.TK.

Bibliografia*Słowniki i inne opracowania wraz ze stosowanymi skrótami)*

APXVI–XVIII – Cieślak Aleksandra, red. (2009), *Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku*, t. 2, Kraków.

CzesakUsz: Czesak Teresa, *Słownik gwary miejscowości Uszew*, <https://www.gimnazjum.uszew.pl/prace/577-sloownik-gwary-miejscowosci-uszew> [dostęp: 3 grudnia 2023].

Dobrzycki – Dobrzycki Stanisław (1898), *O mowie ludowej we wsi Krzęcinie (pow. podgórski)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny”, seria 2, t. 9, ogólnego zbioru 26, słownik: s. 370–401.

- ESBM – Martynaŭ Viktor V., red. (1978–), *Etymaŭagiczny słoŭnik bełaruskaj movy*, t. 1–Mińsk.
- ESJP – Bańkowski Andrzej (2000, 2014), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, t. 2: L–P, Warszawa, t. 3: R, Częstochowa.
- ESSJ – Trubaczev Oleg N., red. (1974–), *Etymologiczeskij slovar' slawjanskich jazykov. Praslavjanskij leksiczeskij fond*, t. 1–, Moskwa.
- ILP – Kaś Józef (2017), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 4: Gu–Kol, Kraków.
- ISJP – Bańko Mirosław, red. (2000), *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- KarLSWO – Karłowicz Jan (1894–1905), *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, t. 1–3, Kraków.
- KartSGP – Kartoteka Słownika gwar polskich PAN, <https://tiny.pl/2swwydzd> [dostęp 3 grudnia 2023].
- Kobaka – Kobaka Ryszard (2009), *Słownik wyrazów i zwrotów językowych w Bobowej używanych*, wyd. 2 popr. i poszerz., Warszawa.
- Kob – Kobylińska Józefa (2001), *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków.
- KolbTarRz – Kolberg Oskar (1875), *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 8: Krakowskie, cz. 4, Kraków.
- L – Linde Samuel Bogumił (1854–1860), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2 popr. i pomn., Lwów (reprint – Warszawa 1994).
- Łop – Łopaciński Hieronim (ps. „Rafał Lubicz”) (1892, 1899), *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych z Lubelskiego i innych okolic Królestwa Polskiego, cz. 1: „Prace Filologiczne” 1892, t. 4, z. 1, s. 173–279; cz. 2: „Prace Filologiczne” 1899, t. 5, s. 681–976*.
- Nitsch – Nitsch Kazimierz (1907), *Dwie gwary małopolskie „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności”*, t. 2: *Słownik*, s. 374–378.
- NMP – Rymut Kazimierz, red. (2001), *Nazwy miejscowe Polski. Historia – Pochodzenie – Zmiany*, t. 4, Kraków.
- Ożóg – Ożóg Jan Bolesław (1992), *Słownik gwary wsi Nienadówka i okolicy w Rzeszowskim*, w: *Studia historycznojęzykowe i dialektologiczne*, red. Marian Kucała, Jerzy Reichan, Kraków, s. 181–219.
- Pracki – Pracki Witold (1899), *Przyczynek do słownictwa ludowego z okolic Krakowa, „Prace Filologiczne”*, t. 5, s. 150–158.
- PSE – Mańczak Witold (2017), *Polski słownik etymologiczny*, Kraków.
- RzGKuch – Kucharzyk Renata (2020), *Rzepińsko godka*, Rzepiennik Strzyżewski, słownik: s. 61–116.
- SEBrü – Brückner Aleksander (1989), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, przedruk z wyd. 1 (Kraków 1927), Warszawa.

- SEJL – Smoczyński Wojciech (2007), *Słownik etymologiczny języka litewskiego. Lietuvių kalbos etimologinis žodynas*, t. 1–2, Wilno.
- SEJP – Boryś Wiesław (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEPPFał – Fałowski Adam (2023), *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej* PWN, Warszawa.
- SESław – Sławski Franciszek (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1: *A – Jużyna*, t. 5: *Łasica – Łżywy*, Kraków.
- SGLKut – Kutyla Jan (2016), *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*, Rzeszów.
- SGM – Wronicz Jadwiga, red. (2016–2017), *Słownik gwar małopolskich*, t. 1–2, Kraków.
- SGPKarł – Karłowicz Jan (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SGPPAN – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Pracownię Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie, t. 9, z. 4 (31), pod kier. R. Kucharzyk, Kraków 2017.
- SGŚC – Wronicz Jadwiga, red. (2010), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Ustroń.
- SGŚWyd – Wyderka Bogusław, red. (2016), *Słownik gwar śląskich*, t. 15: *(KLACZA-KRAWATKA)*, Opole.
- SJPDor – Doroszewski Witold, red. (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa.
- SPLP – Lubaś Władysław, red. (2001–), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. 1–, Kraków.
- SPXVI – Mayenowa Maria Renata i in., red. (1969, 1974), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 4: *Cz – Dęzysty*, t. 8: *Gora – Irzyk*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam Antoni, Niedźwiedzki Władysław (1900–1927), *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa.
- SWil – Zdanowicz Aleksander i in. (1861), *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno.
- USJP – Dubisz Stanisław, red. (2003), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 2003.
- Wietrzyk – Wietrzyk Aleksander (2011), *Słownik gwary Pogórze (z okolicy Gorlic)*, Gorlice.
- WSJP PAN – Żmigrodzki Piotr, red., *Wielki słownik języka polskiego PAN*, <https://wsjp.pl> [dostęp: 12 stycznia 2024].

Literatura

- Dubisz Stanisław (2001), *Wiedza o współczesnych gwarach w badaniach z zakresu historii języka*, w: *Gwary Dziś 1: Metodologia badań*, red. Jerzy Sierociuk, Poznań, s. 7–15.
- Karaś Halina, red. (2010), *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, www.dialektologia.uw.edu.pl [dostęp: 12 stycznia 2024].
- Karaś Halina (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.

- Karaś Halina (2020), *Gwara Bugaja na Pogórzu (gm. Biecz, pow. Gorlice)*, Warszawa.
- Popowska-Taborska Hanna (1996), *O potrzebie opracowywania gwarowych słowników etymologicznych*, w: *Studia Dialektologiczne I*, Kraków, s. 289–293.
- Rutkowska Krystyna (2009), *Zapożyczenia litewskie dotyczące wyglądu człowieka (na materiale gwar polskich na Litwie)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 33, s. 157–172.
- Rzepka Wojciech Ryszard (1998), *O archaizmach leksykalnych pochodzenia prasłowiańskiego w gwarach polskich (Kilka uwag po lekturze Słownika prasłowiańskiego)*, w: *Studia historycznojęzykowe*, red. Olga Wolińska, Katowice, s. 153–161.
- Rzepka Wojciech Ryszard, Walczak Bogdan (1992), *Stratyfikacja prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w polszczyźnie (uwagi po lekturze Słownika prasłowiańskiego)*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, seria 8, Językoznawstwo, Warszawa, s. 217–223.
- Sikora Kazimierz (2005), *Kategoria mikroregionalizmów*, w: *Język trzeciego tysiąclecia III*, t. 1: *Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny*, red. Grzegorz Szpila, Język a Komunikacja 8, Kraków, s. 199–208.
- Szymczak Mieczysław (1966), *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.
- Walczak Bogdan (2001), *Dialektologia a językoznawstwo historyczne*, w: *Gwary Dziś 1: Metodologia badań*, red. Jerzy Sierociuk, Poznań, s. 17–22.
- Waniakowa Jadwiga (2013), *Etymologiczny słownik gwar polskich – nowe zadanie w badaniach historyczno-porównawczych*, „Polonica” 33, 317–325.

prof. zw. dr hab. Halina Karaś – Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii, Instytut Języka Polskiego, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski. Zainteresowania naukowe: dialektologia, socjolingwistyka, historia języka polskiego, kontakty językowe.